

УДК 94 (477)

Любич О.А.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

ГЕТЬМАНЩИНА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

У статті розкрито особливості історії Гетьманщини у складі Російської імперії XVIII століття. Показано регіональні особливості та вплив російського уряду на соціально-економічне становище автономії та структуру суспільства Гетьманщини. Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що проведено комплексне дослідження виникнення, організації, соціально-економічного становища та служби наддніпрянського козацтва Полтавщини і Чернігівщини у XVIII ст. З'ясовано загальні риси й особливості формування козацьких військових формувань, визначено закономірності політики російського уряду щодо українського козацтва та впровадження змін соціально-правового становища козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що наддніпрянські козаки Північного Полісся разом із запорозькими козаками започаткували державницькі традиції українського народу.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, соціально-економічне становище, права, вольності, козаки, інтелектуальна історія, абсолютизм, Просвітництво.

Постановка проблеми. На сьогодні гостро стоїть питання формування української політичної нації та розбудови її збройних сил. Актуальними стали дослідженнями модернових військових традицій українського козацтва, його самобутніх військових формувань. Багато уваги приділено «запорожцям», «слобідським», «бузьким» та «чорноморським» козакам. Але залишається велика кількість білих плям з історії «наддніпрянських» козаків Чернігівщини та Полтавщини. Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення тієї ролі, яку відігравали «наддніпрянські» козаки в історії України, а також у можливості врахування досвіду їх військової самоорганізації. Предметом дослідження є особливе становище та служба наддніпрянських козаків у XVIII ст. Метою статті є комплексний узагальнюючий аналіз історії організації, соціально-економічного становища та служби наддніпрянських козаків, розкриття їх місця серед інших українських козацьких формувань, значення у військовій системі Гетьманщини.

Згідно з поставленою метою стаття зорієнтована на вирішення таких основних завдань: визначити дослідників, які працювали

над розглядом близької проблематики; дослідити роль наддніпрянського козацтва в житті Гетьманщини; розкрити роль і місце козаків Полтавщини та Чернігівщини у військових формуваннях Гетьманщини та Російської імперії; з'ясувати правове і соціально-економічне становище наддніпрянських козаків в XVIII ст.; визначити особливості формування ідеологічної основи та військової культури українських козаків Північного Полісся.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення основ військового устрою українського козацтва та його комплектування в XVIII ст. бере початок з праці «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменський [1]. Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили В. Б. Антонович [2], М. С. Грушевський [3], А. О. Скальковський [4], Д. І. Яворницький [5], Н. К. Стороженко [6], Д. П. Міллер [7]. Важливий матеріал міститься в роботах Д. І. Багалея [8], В. Н. Автократова [9], В. А. Дядиченко [10], О. М. Апановича [11]. Дослідженням українського козацького війська займався В. І. Сергійчук [12]. Не залишають без уваги питання, пов'язані зі становищем наддніпрянського козацтва часів Гетьманщини, сучасні історики Н. Король [13], В. Г. Бережинський [14], Д. В. Журавльов [15], О. І. Путро [16], З. Когут [17]. Питанням структуризації українського козацького війська присвячені дослідження О. В. Фірсова [18], Г. Г. Шпитальова [19], Ф. Туранли [20].

Формулювання цілей статті полягає в розкритті ролі Гетьманщини в Російській імперії у першій половині XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на зміни на престолі Російської імперії у першій половині XVIII ст., колоніальна політика щодо українських земель залишалась незмінною. Це підтверджують накази імператриці Анни Іоанівни: «Січня 23, 1735 р. Про збирання недоїмок у тримісячний термін. Про підряд вина у Москву з Лівонії, Естляндії та Малоросії». Відповідно до пунктів Військової комісії наказано в Гетьманщині й у Слобідських полках 8 драгунських, 2 піхотних гарнізонних, генералітет і аптекарських службовців забезпечувати провіантом і фуражем тамошнім обивателям безкоштовно. З Малої Росії взяти 2 000 бойових коней (один кінь коштував 20 руб.). Уся продукція козацьких винокурень мала бути відправлена до Москви, а заво-

ди запечатані. З цього часу курити вино дозволялось у Гетьманщині тільки поміщикам. «Березня 19, 1736 р. Про видавання з податків збираних на Гетьманщині й у Слобідсько-Українських полках по 20 000 рублів річно на утримання Ландміліційного корпусу» [21, с. 789]. «Листопада 16, 1736 р. Про збирання з населення Гетьманщини і Слобідських полків безплатно провіанту і фуражу для російської армії ... і вам годиться взяти у них як-найбільше» [21, с. 972]. Навіть лісова дичина Гетьманщини не була забута російською царицею: «Грудня 29, 1739 р. Про присилання до нашого двору з України щорічно зимою диких кабанів і кіз та куріпок ... на доставку цього всього кошти взяти з місцевих податків» [21, с. 991].

Від цих утисків і пограбування українські селяни і козаки почали масово тікати зі своєї батьківщини в московські землі. Але царський уряд і там їх знаходив, що видно з наступного: «... а за тих малоросійців, що оселились на московських землях, сильно оштрафувати тих, хто з поміщиків приймав їх на свої землі ..., а з тих малоросійців, що були прийняті в Новохоперську фортецю на козацьку службу, ... за всіх тих з них, що повтікали, ... взяти податки з тих, хто залишився на місці у фортеці, ... щоб на майбутнє без нашого (царського) указу ніхто ніде нікого з тих Черкасів не тримав». Втікачів з Гетьманщини на російських землях обкладали податками удесятеро більшими, ніж тамошніх місцевих селян-росіян [21, с. 746–747]. Без санкції московського уряду малоросійські козаки не мали права переселятись з Гетьманщини навіть на землі Слобожанщини: «У Слобідських полках Сумському, Охтирському, Ізюмському, Харківському і Рибанському (Острогозькому) переписати козаків і підсусідків окремо, а кріпаків окремо ... під страхом смертної кари забороняється приймати і оселювати в селах малоросійців на поселення ... тим, хто донесе про прийняття їх в села платити по 5 руб. за кожну родину ... гроші на цю оплату стягати з тих сіл, що прийняли до себе цих малоросійців» [22, с. 1001]. У наказі від 31 липня 1734 р. йшлося про те, що «У Слобідській Україні полковники та старшина незаконно приймають у козаки або підпомічники малоросіян, за це на них покладати штраф до царської казни по рублю за душу, тим, хто доповість про порушення, вчи-

нені старшиною, виплачувати по полтині» [22, с. 1002]. Через важке соціально-економічне становище на землях Гетьманщини навіть представники козацької старшини почали залишати батьківщину, виїжджаючи за кордон. Щоб взяти під контроль цей процес, 9 вересня 1734 р. російський Сенат видав наказ «О непропуске знатных малороссийского народа людей за границу, кроме купечества, без паспортов из Правления Гетьманского уряда».

Прикриваючи свої загарбницькі наміри піклуванням про простих людей, імперський уряд у 1735 р. видав указ «О представлении кандидатов для определения в малороссийские старшины». Приводом стала доповідна записка генерал-лейтенанта Шаховського, в якій йшлося про призначення нового Переяславського полковника. У листі до Правління гетьманського уряду йшлося: «... На посади призначати тільки після письмового указу імператора».

Царське розпорядження від 1735 р. офіційно затвердило поділ малоросійських козаків на дві групи: «виборних» і «підпомічників». В основу такого поділу було покладено принцип матеріальної забезпеченості козака. Виборних козаків звільнили від виконання «громадських» повинностей, а також від «раціонів і порціонів» [23]. Їм ставили в обов'язок лише відбування військової служби зі своїм спорядженням, зброєю та кінями. Підпомічників зобов'язали постачати до війська харчі, фураж, обробляти землю виборних, під час перебування останніх у поході. Із підпомічників, як і з селян у половинному розмірі, стягували «порціони й раціони». Отже, законодавчий акт 1735 р. юридично підтвердив фактичне майнове розшарування малоросійського козацтва, закріпив привілейоване становище виборних і водночас звів нанівець усі «давні» права й привілеї рядових козаків. На Лівобережжі в 1751 р. було 36,6 тис. хат виборних козаків і 53,1 тис. хат підпомічників. До рядового виборного (реєстрового) козака прикріпляли від двох до восьми «підпомічників», до старшин – десятки і сотні. Формально перебуваючи на службі, вони не могли добровільно залишити її й, по суті, нічим не відрізнялись від кріпаків. З тією лише різницею, що підпомічників не можна було продати.

Царський уряд планомірно застосовував різні заходи для вирішення двох нагальних завдань: по-перше, наддніпрянських козаків змусили переселятися туди, де хотіли їх бачити московські царі (спочатку для завоювання Казахських (Киргизьких) степів Оренбурзького краю та земель калмиків). Згодом погіршення становища українських козаків на батьківщині московський уряд використовував і для завоювання нових територій заселених тюркськими і монгольськими народами [22, с. 607]. По-друге, це дало московському уряду можливість кількісно знесилити наддніпрянські козацькі полки та не дати сформуватися єдиній становій корпорації [24, с. 414]. Рядовий склад козацьких полків почали набирати з рекрутів, які обирались з реєстрових козаків, підпомічників, селян тощо. Рекрут був більш дисциплінований і краще навчений військової справи. Для регулярних козацьких рот закупили нові однострої та видали однакову зброю, старий одяг і амуніцію передали до Ландміліційного корпусу. Регулярні козаки, які відслужили не менше 4-х років, отримали право замість себе увести до особового складу роти братів або свояків (щоб не були хворі або покалічені). Ротацію козацького регулярного полку дозволялось здійснювати на чверть складу, щоб одночасно не були всі новачки, досвідчені мали навчати новоприбулих.

У поході 1736 р. під командуванням фельдмаршала Г. фон Мініха брала участь 54-тисячна російська армія, в тому числі, більше 13 тисяч наддніпрянських козаків. Завдяки великим втратам росіяни та українці прорвались у Крим, зайняли ханську столицю Бахчисарай, але через рік у зв'язку з епідеміями змушені були залишити півострів, втративши половину особового складу. Особливо значні втрати були в малоросійських козацьких полках, про які російське командування піклувалось в останню чергу. На початку 1737 р. татарські орди, пройшовши недобудовану «Українську лінію», прорвались на землі Полтавського і Миргородського полків. Тоді ці полки втратили більше 7 000 чоловік убитими і полоненими. Татари забрали 10 000 коней, 150 000 овець і рогатої худоби, спалили багато містечок, сіл і хуторів. Збитки від цієї ворожої акції становили більше 345 000 рублів. Незважаючи на ці втрати, у 1737 р. відбулись походи російської армії й козаків на турецькі фортеці Очаків і Азов. У них брали

участь більше 50 000 малоросійських, слобідських і запорозьких козаків. Через епідемії хвороб російська армія знову змушена була відступати, втрачаючи тисячі козаків і 40 000 коней, взятих на українських землях.

Готуючись до походу 1738 р., імперський уряд реквізував у Гетьманщини 46 000 волів, мобілізував 15 000 козаків і 50 000 селян-обозників. Але і цей похід завершився невдало – пробившись у Крим, російсько-українська армія, якою командували бездарні командири, змушена була знову відступити. Війна завершилась у 1739 р., приєднавши до Російської держави частину земель Південної України, на яких з давніх-давен панувала Запорозька Січ.

У 1741 р. відбувся новий переворот у Петербурзі, який підняв на вершину влади у Російській імперії дочку Петра I – імператрицю Єлизавету Петрівну. Розпочалась нова сторінка в історії наддніпрянського козацтва і всієї України. Українські козаки зобов'язані були захищати і укріпляти за власний рахунок «Українську лінію» від несподіваних нападів татар і турок. «... у 1763 р. з козаків було додатково сформовано 10 піших і 1 драгунський полк, ... всі повністю витрати на утримання цих полків покривались з податків, що збирались з Гетьманщини і Слобідсько-Українських полків; ... ці полки у 1769 р. переформовано з українських іррегулярних в армійські й у 1770 р. зрівняно в правах зі всіма російськими армійськими полками. ... після вислуги терміну 15 років козаки могли бути відпущені, займатись хліборобством» [25, с. 273–274].

Висновки. Отже, наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено комплексне дослідження виникнення, організації, соціально-економічного становища та служби наддніпрянського козацтва Полтавщини і Чернігівщини у XVIII ст. Проаналізовано представницький комплекс джерел. У результаті з'ясовано загальні риси й особливості формування козацьких військових формувань, визначено закономірності політики російського уряду щодо українського козацтва залежно від зовнішньополітичної й внутрішньої ситуації в країнах та впровадження змін соціально-правового становища козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що наддніпрянські коза-

ки Північного Полісся разом із запорозькими козаками започаткували державницькі традиції українського народу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових розробках, які пов'язані з історією українського козацтва та Збройних сил України, в узагальнених працях і під час складання загальних курсів з історії України, військової історії та підготовки спецкурсів за цією проблематикою.

Список використаних джерел

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Киев: Час, 1993. 656 с.
2. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ: Наукова думка, 1991. 238 с.
3. Грушевський М. С. История украинского казачества: в 2-х т. Т. 1. Киев. 1913. 564 с.
4. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. Ч. 1. 210 с.
5. Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
6. Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. Кн. 4. С. 473–480; Кн. 6. С. 473–480; Кн. 10. С. 115–130; Кн. 11. С. 143–156; Кн. 12. С. 332–350.
7. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращения козацкой старшины в дворянство. *Киевская старина*. 1897. Кн. 1. С. 1–31; Кн. 2. С. 188–212; Кн. 3. С. 351–374; Кн. 4. С. 1–47.
8. Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII век. *Киевская старина*. Т. VII. 1883 г. С. 569–571.
9. Автократов В. Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.): сборник «Полтава» (к 250-летию Полтавского сражения). Москва, 1959. С. 228–245.
10. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.
11. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 224 с.
12. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... д-ра іст. наук. Київ: КДУ, 1991. 426 с.
13. Нестор Король Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії. Нью Йорк, 1963. 105 с.

14. Бережинский В. Г., Ивануц М. Г. Комплектование вооруженных сил – система и органы: исторический очерк. Киев: Украинский институт военной истории, 2007. 196 с.

15. Журавлев Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Харків, 2002. 218 с.

16. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. Киев, 1998. 142 с.

17. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760–1830). Київ, 1996. 302 с.

18. Фірсов О. В. Структуризація українського козацького війська першої чверті XVII ст. *Наука. Релігія. Сусільство*. 2008. № 2. С. 96–99.

19. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 240 с.

20. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 606 с.

21. Полное собрание законов Российской империи. Т. IX.

22. Полное собрание законов Российской империи. Т. VIII.

23. Распоряжение князя А. И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» (1735 г.). *Киевская старина*. (февраль). 1902.

24. Полное собрание законов Российской империи. Т. XV.

25. Военная энциклопедия. Санкт-Петербург, 1911. Т. 1. 550 с.

Lyubych A. A.,

Ph.D. in History,

Associate Professor of the Department of Economics and Social Disciplines, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine

HETMANSHCHINA AS THE PART OF RUSSIAN EMPIRE OF THE 18TH CENTURY

The peculiarities of intellectual and cultural history of Hetman-State (Hetmanshchina) as a part of the Russian Empire during 18th century. The structure and functions of the temporary ruling of hetman government are analyzed. The regional peculiarities and the influence of the Russian government on the social and economic state are shown.

Analysis of documents and a brief description of funds of the historical archives and manuscripts department in St. Petersburg's libraries allow to expand and significantly contribute to the sources on the Hetmanate of the Hetman Danylo Apostol times. On their basis one can clarify historical information about the events of the symptomatic personalities of Ukrainian Hetmanate in the Russian Empire. This

would contribute to disclosing of the peculiarities of Cossacks' autonomy social stratification under the political domination of the newly formed Russian Empire in 1720s–1730s. With the help of this documents (imperial and hetman decrees, charters, universals, letters, books of records, cossack's chronicles, cartographical and other materials) also can be reconstructed not well-known historical stories, which reveals the place and role of autonomy of Zaporozian Host in the integrational model of the Russian Empire, the questions of imperial and hetman governance, opposition to the Hetman from the side of the colonels and church hierarchs, everyday life practices during the so-called «brief respite» in the period of elimination, when Ukrainian rights and liberties were reformulated entirely in St. Petersburg. So, the Ukrainian Hetmanate of Danylo Apostol's times in comparison to the previous period of repression against Mazepians and activity of First Collegium of Little Russia in Hetmanate, was kind of short Renaissance of Cossack's autonomy under conditions of intense transformation of the previous kingdom into powerful Russian Empire.

Hetman did everything possible to save autonomous Cossack's state as independent subject in the difficult and contradictory Ukrainian-Russian political relations at the level centre — periphery. However, strong in its insistence imperative of absolute power deprived it of this opportunity every year more and more. Planed and based in Russia, «well-regulated» absolutist state, which rapidly increased its political ambitions after victory in the Northern War, despite the period of palace overturns, rapidly came into its imperial power and on this way, since the reign of Anna Ioannovna, started to gradually eliminate political autonomy of Ukrainian Hetmanate.

Key words: *Hetmanshchina, Russian Empire, social and economic state, rights, liberties, Cossacks, intellectual History, Absolutism, the Age of Enlightenment.*

References

1. Bantysh-Kamensky, D. N. (1993), *The history of Little Russia from the establishment of the Slavs in this country until the destruction of the hetman*. Kyiv: Time. 656 p.
2. Antonovich, V. B. (1991), *About Cossack times in Ukraine*. Kyiv. Scientific thought. 238 p.
3. Grushevsky, M. S. (1913), *The history of the Ukrainian Cossacks*. In 2 t. T. 1. Kyiv. 564 p.
4. Skalkovsky, A. A. (1846), *History of the New Sich or the last Kosh Zaporozhsky*. Odessa. Part 1. 210 p.
5. Yavornytsky, D. I. (1995), *Zaporozhe in the remnants of antiquity and the traditions of the people*. Kyiv. Scientific thought. 246 p.
6. Storozhenko, N. K. (1897), „To the history of the Little Russian Cossacks at the end of the XVIII th and the beginning of the XIX th century”. *Kyiv old*. Book. 4. pp. 473–480; Prince 6. pp. 473–480; Prince 10. pp. 115–130; Prince 11. pp. 143–156; Prince 12. pp. 332-350.
7. Miller, D. (1897), „Essays from the history and legal life of the old Little Russia. The transformation of the Cossack officers into the nobility”.

Kyiv old. Book. 1. pp. 1–31; Prince 2 pp. 188–212; Prince 3. p. 351–374; Prince 4. P. 1–47.

8. Bagaley, D. I. (1883), „Zaymanshchyna in the left bank of Ukraine in the XVII and XVIII centuries”, *Kyiv old*, Vol. VII. Pp. 569–571.

9. Autocratov, V. N. (1959), *Military order (to the history of recruitment and formation of troops in Russia at the beginning of the XVIII century)*. Collection «Poltava» (to the 250th anniversary of the Poltava battle). Moscow. pp. 228–245.

10. Dydichenko, V.A. (1959), *Essays on the socio-political structure of the Left-Bank Ukraine in the late 17th and early 18th centuries*. Kyiv. 532 p.

11. Apanovich, O. M. (1969), *Armed Forces of Ukraine in the first half of the XVIII century*. Kyiv: Scientific Opinion. 224 p.

12. Serhiychuk, V. I. (1991), *Ukrainian Cossack army in the second half of the 16th - the middle of the XVII century*: diss. Dr. in sciences. Kyiv: KSU. 426 p.

13. Nestor, Korol (1963), *Ukrainian Cossacks – ancestor of the Equestrian Army of Muscovy – Russia*. New York. 105 p.

14. Berezhinsky, V.G., Ivanut M. G. (2007), *Armed forces' acquisition – system and organs*: Historical essay. Kyiv. Ukrainian Institute of Military History. 196 p.

15. Zhuravlev, D. V. (2002), *Military affairs in Slobodsky Cossacks regiments in the second half of the XVII – first half of the XVIII century*: diss. ... Cand. East Science. 07.00.01. Kharkov. 218 p.

16. Putro, A. I. (1998), *Left Bank Ukraine in the Russian state in the second half of the XVIII century*. Kyiv. 142 p.

17. Kohut, Z. (1996), *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of Hetmanate (1760–1830)*. Kyiv. 302 p.

18. Firsov, O. V. (2008), „Structuring the Ukrainian Cossack troops of the first quarter of the XVII century”. *Science. Religion. Society*. No 2. Pp. 96–99.

19. Shpitalov, G. G. (2004), *The military service of the Zaporizhian Cossacks in the Russian-Turkish wars of 1735–1739 and 1768–1774*. Zaporozhe: Premier. 240 p.

20. Turanli, F. (2016), *Cossacks era of Ukrainian history in the Ottoman-Turkish written sources (second half of XVI – first quarter of XVIII century)*. Kyiv. Kyiv-Mohyla Academy. 606 p.

21. *The complete collection of the laws of the Russian Empire*. T. IX.

22. *The complete collection of the laws of the Russian Empire*. T. VIII.

23. Order of Prince A.I. Shakhovskiy on the division of the Little Russian Cossacks into «elective» and «helpers», 1735. *Kyiv old*. (February). 1902.

24. *The complete collection of the laws of the Russian Empire*. T. XV.

25. *Military Encyclopedia* (1911), S. Petersburg. T. 11. 550 p.